

O istocie krajobrazu rekreacyjnego i turystycznego

Andrzej Richling

On the nature of the leisure and tourist landscape

Abstract: Definitions of the leisure landscape and tourist landscape are formulated in a very general way, thus their practical application is difficult. For this reason, attempts to formulate both definitions in a more precise way and to adapt them to each particular type of recreation have been made. In this context, it appears appropriate to return to the concept of recreational systems.

Keywords: landscape, leisure, tourism, geographic recreational system

Znaczenie terminu „krajobraz” było wielokrotnie dyskutowane. Nie zmienia to faktu, że termin ten nadal jest używany w bardzo różny sposób, także daleki od jego istoty. Tradycyjnie krajobraz jest rozumiany jako całościowy system przyrodniczy czy też – znacznie częściej – przyrodniczo-antropogeniczny. System ten jest zorganizowany hierarchicznie i złożony ze wzajemnie powiązanych komponentów przyrodniczych i antropogenicznych oraz systemów (jednostek krajobrazowych) niższej rangi. Krajobrazy są z założenia rozpatrywane w sposób typologiczny. Ważną cechą systemów krajobrazowych jest ich względna jednorodność. W związku z tym wielu autorów podkreśla jedność genetyczną systemów krajobrazowych i/lub wspólną historię ich rozwoju. Krajobrazy naturalne lub funkcjonujące zgodnie z prawami natury wykazują zdolności do samoorganizacji i samoregulacji.

Jak powszechnie wiadomo, krajobraz rozumiany jest również jako wygląd otaczającej nas przestrzeni, widok z określonego miejsca, czyli obraz kraju właśnie. Te dwa podejścia nie muszą być z założenia sprzeczne. Zwracano na to uwagę już wielokrotnie. Fizjonomia systemu krajobrazowego stanowi wypadkową jego struktury i sposobu funkcjonowania. „Obraz” systemu krajobrazowego to podstawowa

przesłanka do wyznaczenia zasięgu terytorialnego krajobrazu; pozwala wysnuć wnioski odnoszące się do jego charakterystyki.

W tradycyjnym podejściu granice krajobrazów wytyczane są najczęściej na podstawie zróżnicowania rzeźby terenu (formy wyniesione i obniżone, rzeźba urozmaicona lub monotonna), odmienności w sposobie przypowierzchniowej budowy geologicznej rzutujące na żyzność siedliska i obieg wody oraz pokrycia terenu roślinnością i sposobu użytkowania ziemi (krajobrazy leśne, łąkowe, rolnicze, zabudowane). Istotne znaczenie mają również takie cechy, jak obecność i rodzaj powierzchniowych obiektów wodnych oraz charakter i stopień rozproszenia zabudowy. Należy jednak zauważyć, że granice te rzadko mają charakter ostro zarysowanych linii. Najczęściej są rozmyte i tworzą strefy przejściowe nazywane ekotonami. Ich ważną cechą stanowi tak zwany efekt brzegowy, polegający na zwiększeniu różnorodności i gęstości elementów budujących strefę graniczną oraz na mozaikowości ich występowania.

Zasięg krajobrazu bywa jednak rozpatrywany również w inny sposób. Krajobraz jest bez wątpienia tworem multisensorycznym i jest odbierany zmysłami. Oczywiście, rola poszczególnych zmysłów w percepcji krajobrazu jest różna. Najważniejszy z nich jest wzrok, dzięki któremu człowiek widzi kształt, światło, kolor, może oceniać odległość i stwierdzać, czy obiekty znajdują się w ruchu czy w stanie spoczynku. Uzupełniające znaczenie mają dotyk, słuch, węch i smak. Krajobraz odbierany wieloma zmysłami wywołuje u odbiorcy zróżnicowane odczucia, zarówno pozytywne, jak i negatywne. Panuje przekonanie, że krajobrazy silnie bodźcowe, o dużym zróżnicowaniu informacji odbieranej większością zmysłów, mają szczególną wartość dla rekreacji (por. Al. Kowalczyk 1992).

Pewną popularność uzyskała ostatnio koncepcja krajobrazów dźwiękowych. Podjęto dyskusję dotyczącą krajobrazów podziemnych, a także krajobrazów nocnych. Obok wymienionych można sobie wyobrazić także inne rodzaje krajobrazów, zależne od sposobu ich percepcji.

Jest zrozumiałe, że o wyróżnianiu krajobrazów decydują zróżnicowane czynniki, że struktura, funkcjonowanie i przebieg granic krajobrazów są uzależnione od roli elementów przewodnich i ich wpływu na elementy podporządkowane.

Równocześnie coraz częściej spotyka się przykłady stosowania terminu „krajobraz” bez przypisywaniu mu głębszej treści. Krajobraz zastępuje takie określenia, jak: przestrzeń, teren lub dowolny fragment otaczającej nas rzeczywistości. Granica nie jest tu jednak zawsze wyraźna. Krajobraz leśny możemy rozumieć tylko w sensie wizualnym jako teren porośnięty lasem albo szeroko, jako kompleksowy

system, w którym określone zbiorowisko leśne stanowi efekt obecności ściśle zdefiniowanego zespołu czynników abiotycznych, a więc właściwego typu ukształtowania powierzchni terenu i budowy geologicznej, typu i żyzności gleby, głębokości, chemizmu i ruchliwości wody gruntowej i wreszcie charakteru klimatu lokalnego. W podejściu systemowym ważne są również historia rozwoju i przemian krajobrazu oraz stopień przekształcenia antropogenicznego. Podobnie rzecz się ma z innymi rodzajami fizjonomicznie klasyfikowanego krajobrazu.

Relacje pomiędzy krajobrazem i turystyką były między innymi przedmiotem publikacji Wiacesława Andrejczuka (2010), który krajobraz rozpatruje w aspekcie waloru turystycznego lub źródła walorów turystycznych, a także jako środowisko rozwoju turystyki i obiekt jej oddziaływania. Zagadnienie to było również szeroko dyskutowane przez Sylwię Kulczyk (2013). Wspomniana autorka zajmuje się przede wszystkim oceną sposobu postrzegania struktury krajobrazu przez turystów, ale zabiera również głos w sprawie definicji krajobrazu turystycznego.

Związki pomiędzy krajobrazem i rekreacją są intuicyjnie oczywiste. Krzysztof Wojciechowski (1999) uwypukla wpływ krajobrazu na zachowania osób wypoczywających, a nawet na styl ich życia. Nie ulega jednak wątpliwości, że relacje pomiędzy krajobrazem a rekreacją i turystyką zależą przede wszystkim od atrakcyjności krajobrazu i przydatności do pełnienia funkcji rekreacyjnej. Powszechnie wiadomo, że atrakcyjny (w różny sposób) krajobraz stanowi podstawowy bodziec powodujący rozwój turystyki na danym terenie. Wiąże się z tym rozwój prac nad oceną rekreacyjnego oraz turystycznego potencjału krajobrazu.

Ogólny potencjał jest pojęciem bardzo szerokim i obejmuje trudne do wzajemnego zestawienia elementy, zarówno takie jak surowce naturalne czy żyzność gleb, jak i piękno widoku czy cechy terapeutyczne. Trudności w ocenie pełnego potencjału krajobrazu zmniejsza, przynajmniej w pewnym stopniu, koncepcja krajobrazów częściowych wprowadzona w latach siedemdziesiątych XX wieku przez G. Haasego. Sprowadza się ona do niezależnego określenia zdolności krajobrazu do pełnienia sprecyzowanych funkcji. Bliskie pojęciu potencjału jest wydajność krajobrazu stosowana przede wszystkim w Niemczech (por. Marks, Müller, Leser i Klink 1989). Ogólna wydajność jest rozpatrywana jako suma wydajności cząstkowych, czyli funkcji i potencjałów.

Przedstawione założenia leżą u podstaw koncepcji świadczeń czy usług ekosystemowych i krajobrazowych, obecnie bardzo popularnej. Wyraźny wzrost zainteresowania tą tematyką wiąże się z publikacją zbiorową z 1997 roku (Costanza i in.), w której zamieszczono wykaz siedemnastu typów świadczeń ekosystemowych

i dokonano oceny ich wartości ekonomicznej w skali całego globu. Świadczenia te dzielą się na cztery główne grupy: podstawowe, zaopatrzeniowe, kulturowe i regulacyjne.

We wszystkich wspomnianych klasyfikacjach przydatności krajobrazu pojawia się potencjał rekreacyjny (w przypadku świadczeń ekosystemowych zaliczony do grupy usług kulturowych).

W nawiązaniu do powszechnie akceptowanych szerokich definicji rekreacji i turystyki (Warszyńska i Jackowski 1978; Przeclawski 1994; A. Kowalczyk 2000; Kurek i Mika 2008) krajobraz rekreacyjny powinien być określany (por. Richling 2010) jako system przyrodniczy lub przyrodniczo-antropogeniczny, a także system całkowicie stworzony przez człowieka, spełniający lub mogący spełniać funkcję regeneracji sił fizycznych i psychicznych człowieka. Krajobraz taki może być jednak wydzielany w różny sposób w zależności od formy rekreacji. Zwykle przyjmuje się, że cechują go odpowiednie walory przyrodnicze i kulturowe oraz służąca wypoczynkowi infrastruktura i dostępność komunikacyjna.

Krajobraz turystyczny, będący pojęciem podporządkowanym, jest definiowany jako system przyrodniczy lub przyrodniczo-antropogeniczny, który wzbudza lub potencjalnie może wzbudzać czasowe migracje ludności poza miejsce stałego zamieszkania. Jest to zatem krajobraz zróżnicowany, którego wiążącą cechą jest zdolność (nie zawsze wykorzystywana) do pełnienia funkcji turystycznej.

Według badań ankietowych Macieja Pietrzaka (2010) krajobraz rekreacyjny powinien odznaczać się wysoką atrakcyjnością, licznymi i zróżnicowanymi walorami turystycznymi oraz atrakcyjnym zagospodarowaniem turystycznym. Powinny go cechować: dostępność, unikatowość, oryginalność i odmienność. Autor ten wyróżnia następujące kategorie krajobrazów rekreacyjnych:

- całoroczne i sezonowe (permanentne i okresowe),
- zagospodarowane i niezagospodarowane,
- aktualne i potencjalne,
- „naturalne” i „sztuczne”,
- docelowe i tranzytowe.

Przytoczone definicje oraz wymienione kategorie krajobrazów mają charakter bardzo ogólny. Ich zastosowanie w praktyce jest trudne. Krajobrazy te są z założenia zróżnicowane i często traktowane jako potencjalne. Ich delimitacja prowadzona jest na podstawie funkcji, jaką spełniają lub mogą spełniać, a nie na podstawie struktury i dynamiki. Z pewnością nie są to również krajobrazy jednorodne. Trudno wytyczyć ich granice, zarówno w terenie, jak i na podstawie oglądu mapy.

Przydatne do rozwoju turystyki są różne typy krajobrazu, a funkcja wypoczynku nie musi być sprzeczna z innymi sposobami wykorzystania zasobów krajobrazu.

Można się tu doszukać analogii z innymi kategoriami krajobrazu, wyróżniającymi ze względu na zdolność do pełnienia określonej funkcji, a nie ze względu na wewnętrzną treść czy sposób funkcjonowania.

Przykładowo: określenie „krajobraz turystyczny” jest zbliżone do podobnie brzmiącego terminu „krajobraz budowlany” (krajobraz nadający się do zabudowy). W obu przypadkach istnieją układy przyrodnicze, które mogą być traktowane jako maksymalnie sprzyjające pełnieniu danej funkcji. Odnośnie do krajobrazu turystycznego będzie to współwystępowanie urozmaiconej rzeźby powierzchni terenu, bogatej i zróżnicowanej roślinności i obiektów wodnych mających znaczenie dla turystyki, a odnośnie do krajobrazu budowlanego – równinna lub prawie równinna powierzchnia terenu, nośne grunty i duża miąższość warstwy suchej. W obu przypadkach istnieją również stworzone przez człowieka krajobrazy (tereny) przydatne do pełnienia obu funkcji, a także nieskończona liczba przypadków, w których częściowa lub pełna przydatność do pełnienia funkcji turystycznej czy zabudowy wynika z uzdatniających działań antropogenicznych (na przykład wprowadzenia roślinności odpowiedniego rodzaju czy obniżenia poziomu wody gruntowej) lub z kontekstu przestrzennego (sąsiedztwo krajobrazów o wysokim potencjale).

Trudności w jednoznacznym określeniu treści dyskutowanych krajobrazów, a zwłaszcza w wyznaczeniu ich przestrzennego zasięgu, były przyczyną zawężania ich definicji.

Zdaniem Alicji Krzymowskiej-Kostrowickiej (1999) pojęcia krajobrazu turystyczno-rekreacyjnego nie należy używać w zbyt szerokim sensie; opowiada się ona za jego ograniczeniem do obszarów przyrodniczych, czy też zurbanizowanych, w których turystyka jest przynajmniej okresowo funkcją dominującą, a jej potrzeby bezpośrednio wpływają na oblicze i sposób funkcjonowania danych obszarów.

Sylwia Kulczyk (2013) pisze, że w węższym zakresie pojęcie krajobrazu turystycznego odnosi się do obszarów intensywnie użytkowanych na potrzeby turystyki i rekreacji, wyróżniających się specyficznym zagospodarowaniem, z reguły silnie przekształconych antropogenicznie.

W standardach krajobrazowych krajów RWPG z 1985 roku¹ krajobraz rekreacyjny jest określony jako krajobraz wykorzystywany w celach działalności rekreacyjnej i kształtujący się (funkcjonujący) pod jej wpływem.

¹ Standard RWPG, grupa T 58, „Ochrona przyrody – krajobrazy, klasyfikacja” zatwierdzony przez Stałą Komisję Współpracy w Dziedzinie Standaryzacji w 1985 roku.

W opublikowanym ostatnio polsko-ukraińskim słowniku podstawowych terminów z zakresu nauki o krajobrazie (Richling, Andrejczuk, Rudenko i Czechnij 2015) krajobraz rekreacyjny został zdefiniowany jako krajobraz kulturowy o odpowiednich walorach przyrodniczych (warunki klimatyczne, urozmaicenie rzeźby, obecność obiektów wodnych, urozmaicenie szata roślinna) i antropogenicznych (walory kulturowe, w tym zabytki, infrastruktura, dostępność komunikacyjna), który spełnia lub może spełniać funkcję regeneracji sił fizycznych i psychicznych człowieka.

Stosunkowo często, zwłaszcza wśród zwolenników fizjonomicznego podejścia w badaniach nad krajobrazem, do klasycznych przykładów krajobrazów turystycznych zaliczane są stare centra miast, nagromadzenie zabytków w terenach pozamiejskich lub fragmenty miast o nowoczesnej zabudowie, a także tereny z rozbudowaną infrastrukturą służącą działalności turystycznej. Nagromadzenie wspomnianych obiektów zazwyczaj pozwala na jednoznaczne prześledzenie zasięgów takich krajobrazów.

Wynika stąd, że krajobrazy rekreacyjne, w tym także krajobrazy turystyczne, są pojęciami niejednoznacznymi. Aby je zdefiniować, należy określić rodzaj wypoczynku i wymagań, którym mają odpowiadać wyróżniane jednostki. Poprawny sposób postępowania przy delimitacji takich jednostek powinien polegać na podziale krajobrazowym terenu i ocenie jego potencjału. W konkretnej sytuacji określone typy jednostek mogą być scharakteryzowane przez różny poziom przydatności do odmiennych form działalności rekreacyjnej. Zbilansowanie wartości potencjału turystycznego powinno jednak być prowadzone w granicach względnie jednorodnych, całościowo traktowanych jednostek krajobrazowych.

Taki sposób postępowania proponują też Cara Aitchison, Nicole E. MacLeod i Stephen J. Shaw (2001), którzy dowodzą, że w badaniach wymienionych krajobrazów istnieją cztery podstawowe etapy. Pierwszy to kartowanie krajobrazów przy wykorzystaniu dominującej roli zróżnicowania użytkowania ziemi, drugi to analiza ich przestrzennego rozmieszczenia i wzajemnych relacji, trzeci – ocena właściwości krajobrazów ze szczególnym zwróceniem uwagi na ich wartości widokowe i czwarty – typologia krajobrazów.

Jako konkluzja nasuwa się wniosek, że przestrzenne porządkowanie zjawisk związanych z rekreacją ma częściej charakter indywidualny i powinno być prowadzone zgodnie z zasadami regionalizacji. Celowy wydaje się tu powrót do trochę już zapomnianej koncepcji terytorialnych systemów rekreacyjnych (TSR). Pojawiła się ona w Rosji (Priebrażenskiej i Wiedienin 1971; Priebrażenskiej, Zorin i Wiedienin 1972; Wiedienin 1982) w ramach rozwoju kierunku nazywanego

geografią konstruktywną. TSR tworzą następujące podsystemy powiązane wzajemnie terytorialnie i poprzez sposób funkcjonowania:

- osoby wypoczywające,
- walory przyrodnicze i antropogeniczne,
- wyposażenie techniczne (infrastruktura),
- personel obsługujący,
- organ zarządzania.

Koncepcja ta zyskała popularność również w Polsce. Wykorzystała ją Krzymowska-Kostrowicka (1980) w badaniach nad rekreacją w okolicach jeziora Wigry. Autorka zakłada, że strukturę terytorialnego systemu rekreacyjnego określa analiza wzajemnych relacji zachodzących między składowymi systemami, natomiast sposób funkcjonowania, a przede wszystkim skutki funkcjonowania, określają relacje pomiędzy zmiennymi niezależnymi od systemu wpływającymi na jego działalność (wejście) a zmiennymi stanowiącymi efekt funkcjonowania systemu (wyjście). Jej rozważania ilustruje macierz obejmująca sto zmiennych odnoszących się zarówno do uwarunkowań zewnętrznych systemu, jak i do jego wewnętrznej struktury.

Podobne założenia zastosowali Maciej Przewoźniak (1993) w odniesieniu do strefy nadmorskiej w Polsce oraz Jarosław Czochoński (1999), analizując regionalny system rekreacyjny Tatr.

Bibliografia

- Aitchison C, Macleod N.E., Shaw S.J., 2001, *Leisure and Tourism Landscapes*, Routledge, London.
- Andrejczuk W., 2010, *Krajobraz a turystyka. Aspekt konceptualny*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG”, nr 14, s. 15–24.
- Costanza R., D’Arge R., De Groot R., Farberk S., Grasso M., Bruce Hannon B., Limburg K, Naeem S., O’Neill R.V., Paruelo J., Raskin R.G., Suttonkk P., van den Belt M., 1997, *The value of the world’s ecosystem services and natural capital*, „Nature”, nr 387, s. 253–260.
- Czochoński J., 1999, *Regionalny system rekreacyjny Tatr (kształtowanie się Terytorialnego Systemu Rekreacyjnego w warunkach przygranicznych)* [w:] M. Pietrzak (red), *Geoekologiczne podstawy badania i planowania krajobrazu rekreacyjnego*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, t. 5, s. 255–266.

- Kowalczyk A., 1992, *Badanie spostrzegania krajobrazu multisensorycznego – podstawą kształtowania obszarów rekreacyjnych*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
- Kowalczyk A., 2000, *Geografia turystyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1980, *Terytorialny system rekreacyjny. Analiza struktury i charakteru powiązań*, Prace Geograficzne IGiPZ PAN, nr 138.
- Krzymowska-Kostrowicka A., 1999, *Kulturowe uwarunkowania oceny i waloryzacji krajobrazów turystyczno-rekreacyjnych* [w:] M. Pietrzak (red), *Geoekologiczne podstawy badania i planowania krajobrazu rekreacyjnego*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, t. 5, s. 11–16.
- Kulczyk S., 2013, *Krajobraz i turystyka*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa:
- Kurek W., Mika M., 2008, *Turystyka jako przedmiot badań naukowych* [w:] W. Kurek (red.), *Turystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Marks R., Müller M., Leser H., Klink H.J. (red.), 1989, *Anleitung zur Bewertung des Leistungsvermögens des Landschaftshaushaltes* (BA LVL), Forschungen zur Deutschen Landeskunde, t. 229, Der Zentralausschuss für deutsche Landeskunde, Trier.
- Pietrzak M., 1998, *Syntezy krajobrazowe – założenia, problemy, zastosowania*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Pietrzak M., 2010, *Krajobraz rekreacyjny – istota, treść, zakres pojęcia* [w:] A. Richling (red.), *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, t. 27, s. 321–326
- Prieobrażenskij W.S., Wiedienin J.A., 1971, *Geografia i Todych*, Izd. „Znanie”, Moskwa.
- Prieobrażenskij W.S., Zorin I.W., Wiedienin J.A., 1972, *Geograficzeskije aspekty konstruowanija nowych tipow rekreacyonnych sistiem*, Izw. AN SSSR, Ser. Geogr., nr 1.
- Przeclawski K., 1994, *Turystyka a świat współczesny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Przewoźniak M., 1993, *Specyfika TSR strefy nadmorskiej w Polsce* [w:] M. Pietrzak (red.), *Ekologia krajobrazu w badaniach terytorialnych systemów rekreacyjnych*, Wydawnictwo Krajowego Instytutu Badań Samorządowych, Poznań.
- Richling A., 2010, *O krajobrazie raz jeszcze. Czy istnieją krajobrazy rekreacyjne?* [w:] A. Richling (red.), *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, t. 27, s. 341–344.
- Richling A., Andrejczuk W., Rudenko L., Czechnij W., 2015, *Słownik polsko-ukraiński oraz ukraińsko-polski podstawowych terminów i pojęć z zakresu nauki o krajobrazie*, Wydawnictwo PSW im. Papieża Jana Pawła II, Biała Podlaska.

- Warszyńska J., Jackowski A., 1978, *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa.
- Wiedienin J.A., 1982, *Dinamika Territorialnych Rekreacyjnych Sistem*, Izd. „Nauka”, Moskwa.
- Wojciechowski K.H., 1999, *Cechy krajobrazu kształtujące scenariusz zachowań* [w:] M. Pietrzak (red.), *Geoekologiczne podstawy badania i planowania krajobrazu rekreacyjnego*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, t. 5, s. 17–24.

prof. dr hab. Andrzej Richling
Wydział Nauk o Zdrowiu i Nauk Społecznych
Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II
Biała Podlaska
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Uniwersytet Warszawski
Warszawa
e-mail: a.richling@uw.edu.pl

